

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)«9»

С. В. Конча

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІСТЬ КНЯЗЯ АСКОЛЬДА У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ «ПОЧАТКІВ РУСІ»

Розглянуто питання про ступінь історичності одного з перших київських князів – легендарного Аскольда. Здійснено спробу верифікувати літописні повідомлення про діяльність цього князя на підставі близьких у часі східних джерел. Зроблено висновок, що їх порівняльний аналіз підвищує шанси деяких літописних повідомлень про Аскольда і очолювану ним державу на достовірність.

Ключові слова: князь Аскольд, давньоруське літописання, Київське князівство, Давня Русь, східні джерела про слов'ян і Русь.

Конча С. В. Вопрос об историчности князя Аскольда в контексте проблематики «изначальной Руси».

Рассмотрен вопрос о степени историчности одного из первых киевских князей – легендарного Аскольда. Сделана попытка верифицировать летописные сообщения о деятельности этого князя на основе близких по времени восточных источников. Сделан вывод о том, что их сравнительный анализ повышает шансы ряда летописных сообщений об Аскольде и возглавляемом им государственным объединении на достоверность.

Ключевые слова: князь Аскольд, древнерусское летописание, Киевское княжество, Древняя Русь, восточные источники о славянах и Руси.

Koncha S. V. The question of the historicity of Prince Askold issues in the context of «primordial Rus'».

The question of the extent of the historicity of one of the first Kievan princes – the legendary Askold. Taking into account a historiography legacy an attempt was made to verify the chronicle reports about the activities of the Prince, based on the short-term eastern sources. It is concluded that the comparative analysis increases the chances of a series chronicles reports Askold led by the state association for plausibility. Terms at which this historical character can be examined as a commander of the hired varangian detachment on service of the Kievan prince Dir are hypothetically reconstructed. The done conclusions can serve an additional and ponderable argument at the analysis of norman theory of creation of the state of Ancient Rus'.

Keywords: prince Askold, old chronicles, principality of Kiev, Ancient Rus', eastern sources about the Slavs and Rus'.

Легендарний правитель Києва Аскольд (бл. 864–882) є мабуть найбільш суперечливою постаттю початкового періоду вітчизняної історії. У працях Б. О. Рибаківа, М. Ю. Брайчевського, М. Ф. Котляра цей діяч постає фактичним фундаментом Південної Русі, першим її видатним полководцем і дипломатом, який не тільки затвердив статус держави на політичній арені, а й прийняв християнство, наблизивши киево-руську державу до передових освічених культур тогочасного світу [2, с. 419–503; 18, с. 43–54; 19, с. 31–35; 34, с. 172; пор.: 3, 4, с. 204–207; 23].

Проте переважна більшість істориків, критично ставлячись до літописних згадок про Аскольда, оцінюють його значно скромніше. На думку низки авторів, літописним подробицям «правління Аскольда» довіряти не слід, єдина інформаційна цінність переказів про Аскольда зводиться по суті до того, що вони відбивають факт проникнення підприємливих ватажків норманських (варязьких) загонів до південної частини майбутніх земель Русі ще до затвердження у Києві династії Рюриковичів [5, с. 50, 51; 26, с. 67–68; 27, с. 273–275; 33, с. 188–195; 40, с. 99–101].

Іноземні джерела не знають правителя Русі з таким іменем. Найдавнішим джерелом, що містить свідчення про Аскольда є «Повість минулих літ» – укладена на зламі XI–XII ст. вона відстоїть на понад два століття від засвідченого в ній часу життя цього персонажа. Знаменита розповідь про очолений Аскольдом похід на Царгород-Константинополь (віднесена у літописанні до 866 р.) є, за зізнанням самого літописця, узятю з візантійського джерела. Найімовірніше цим джерелом була хроніка Георгія Амартола [20, с. 160–162; 37], але ані в цій хроніці, ані в інших візантійських та західноєвропейських джерелах, де згадується датований 860 р. похід на Константинополь, імена очільників походу не наводяться [2, с. 505–508 і далі; 37; 20]. Звідси з очевидністю випливає, що імена Аскольда і його брата Діра літописці приєднали до опису події штучно [20, с. 163].

Низка літописних компіляцій XVI–XVII ст. містить прив'язку імені Аскольда до розповіді про перше хрещення Русі, яке відбулося за одними даними в 860-х, за іншими – у 870-х рр. Уперше пов'язує цю подію з іменем Аскольда («Осколда») Патріарше (Никонівське) літописне зведення (далі – П(Н)Л) часів Івана Грозного [24, с. 13], узявши інформацію з грецьких джерел [20, с. 126–129 і далі]. Про хрещення Русі в IX ст. дійсно повідомляє низка візантійських авторів – константинопольський патріарх Фотій (бл. 867 р.), автор «Життя імператора Василя Македонянина» та низка інших. Однак жодне з них, знову ж, не згадує імені руського князя, який проявив ініціативу у хрещенні або був присутнім при цій події [20, с. 122–149]. Отже, і цього разу приєднання імені Аскольда до тексту поширеного в грецькій історіографії сюжету виявляється штучним.

«Повість минулих літ» згадує про церкву св. Миколая, побудовану на місці загибелі Аскольда [32, с. 14], що, на думку ряду авторів, мало би свідчити про достатність Аскольда до «першого хрещення» [2, с. 598; 42, с. 26, 27]. Але подробиць про хрещення Аскольда не повідомляється, церква ж могла бути згадана лише у якості топографічного орієнтиру – як відомий і чимось прикметний для сучасників об'єкт.

Привабливою зачіпкою на користь зв'язку Аскольда з християнством (і, одночасно, на користь самої історичності персонажа) міг би бути епітет «блаженний», яким наділяє Аскольда автор т. зв. «Іоакимова літопису» [пор. 42, с. 41–46]. На думку відкривача означеної пам'ятки В. М. Татищева, її текст мав належати руці першого новгородського єпископа Іоакима, який жив на зламі X–XI ст. [36, с. 108], а, відтак, може містити подробиці втрачені (або навмисно усунуті) на час укладення «Повісті минулих літ». Проте в науковій літературі донині превалює думка, згідно з якою «Літопис Іоакима» є фальсифікатом XVII або XVIII ст. [33, с. 57–67; 38, с. 196–245; 39, с. 50–52]. І хоча дане положення не може вважатись остаточно доведеним [14; 15], спиратися на повідомлення «літопису Іоакима» до

вироблення більш-менш усталеного висновку щодо походження цієї пам'ятки є вкрай необережним.

Літописна вказівка на те, що брати Аскольд і Дір були нібито поплічниками Рюрика («ни племени его, но бояре»), зарівно з описом обставин їхньої появи у Києві, одностайно визнається за пізнішу вигадку – як прибічниками історичності Аскольда [2, с. 323–331], так і скептиками.

Таким чином, із сукупності повідомлень літописів про правління Аскольда лишається тільки розповідь про його загибель від руки Олега – за літописом, воєводи Ігоря Рюриковича. Але і цей сюжет, на думку ряду авторів, виявляє ознаки штучності та компілятивності. На думку дослідниці скандинавських джерел Е. А. Ридзевської, сюжет має численні фольклорні паралелі, зокрема у Скандинавії, з чого випливає, що літописці використали «мандрівний» епічний мотив задля пояснення появи в Києві Олега, що його літописна традиція вважала опікуном Ігоря, а відтак першим легітимним представником династії Рюриковичів у Києві [35, с. 174–179].

Отже виходить, що достеменних об'єктивних відомостей про правління Аскольда та про час його життя практично зовсім не маємо. На думку низки критично налаштованих дослідників, сам образ Аскольда і його брата Діра, подібно до Кия з братами та сестрою Либіддю, є продуктом народно-етимологічної міфотворчості. Відомий в околицях Києва об'єкт «Аскольдова могила» (де, втім, не було виявлено середньовічних поховань) міг підказати давнім киянам легенду про підступно вбитого правителя минулих часів. Згодом літописці вирішили пов'язати з цією легендарною фігурою відомий їм за грецькими хроніками похід на Константинополь 860 р. Так народилася літописна легенда. І хоча топонім «Аскольдова могила» вказує на те, що людина з таким іменем (Аскольд / Осколд – від скандинавського Haskuldr / Höskuldr) усе ж мала жити у Києві (або відвідувати його), але ким вона була, коли і чому опинилася тут, ми вже дізнатись не зможемо.

Проте маємо дані, які складають вагому антитезу цій радикально скептичній позиції. Вже згаданий Патріарший (Никонівський) літопис поряд з описом походу Аскольда і Діра на Царгород під 866 р. вміщує такі унікальні подробиці про їхнє правління:

Въ лѣто 6372 (864)¹⁾ Убіенъ бысть отъ Болгарь Осколдовъ сынъ;

Въ лѣто 6373 (865) ...воеваша Аскольдъ и Диръ полочанъ и много зла створиша;

Въ лѣто 6375 (867) Възвратишася Аскольдъ и Диръ отъ Царяграда в малѣ дружинѣ и бысть в Киевѣ плачь велій. Того же лѣта бысть в Киевѣ гладь велій. Того же лѣта избиша множество печенѣгъ Осколдъ и Диръ [24, с. 9].

Ці повідомлення не мають зв'язку з відомими версіями розповіді про похід 866 (860) р., вони не містять якоїсь явної тенденції, не уславляючи і не принижуючи їхніх героїв. Повідомлення виглядають вихопленими з утраченого контексту – невідомо ким був Аскольдів син і чому його вбили болгари, чому велася вій-

¹⁾ Наводимо традиційний перехід на сучасний стиль літочислення за умовного прийняття наведеної в літописі дати як такої, що належить константинопольському стилю. Проте літописні дати, особливо ранні, не завжди відповідають цьому поширеному пізніше стилю (за яким рік створення світу відповідає 5508 р. до н. е.) [21; 41, с. 100–129]. За Б. Рибаківим рік смерті Аскольдова сина дорівнює 872 р., похід на полочан – 873 р., голод у Києві і похід на печенігів – 875 р. [34, с. 162–173], але ця інтерпретація є проблемною.

на з полочанами тощо. Як цілком слушно зазначив Б. О. Рибаків, вигадувати такі деталі як смерть нічим більше не відзначеного сина Аскольда, або голод у Києві у IX ст. літописцям часів Івана Грозного не було потреби [34, с. 160, 172]. Укладачі тексту не намагаються ампліфікувати ці згадки, або перетворити їх на логічно узгоджену розповідь. Виглядає так, що ці повідомлення були узяті з давнішого джерела, що становило собою низку стислих записів хронікального характеру, і вставлені до тексту П(Н)Л без усякої спроби осмислити й узгодити із загальним контекстом викладу.

Але саме в цьому полягає особлива цінність цих згадок для істориків. Б. О. Рибаків, всебічно проаналізувавши відповідний фрагмент П(Н)Л, дійшов висновку про існування «літопису Аскольда» – коротких порічних записів, що здійснювалися при першому київському єпископаті невдовзі після подій, описаних в «Окружному посланні» патріарха Фотія [34, с. 159–173]. Пізніше М. Ю. Брайчевський спробував навіть реконструювати «літопис Аскольда» [2, с. 760–783], але надав цій ідеї не виправдано гучного і радикального звучання, через що відповідні побудови не знайшли підтримки науковців.

Але і позиція Б. Рибаків є вразливою: Патріарший літопис є доволі сумбурним та еkleктичним зібранням, в його тексті нерідкі повтори, часом трапляються хронологічні пересувки – зокрема, деякі події часів Володимира Мономаха перенесено в часи Володимира I [34, с. 107, 108] і т. ін. Не виключено, що унікальні повідомлення «про Аскольда» насправді могли стосуватись інших діячів і відносились первинно до іншого часу, але через погану збереженість тексту компілятори не змогли адекватно атрибутовувати ці повідомлення і, керуючись невідомими нам міркуваннями, переадресували події на період уявного правління легендарних князів.

На сьогодні поки що немає ані доказів фальсифікованого характеру унікальних повідомлень Никонівського літопису про Аскольда і Діра, ані надійних підстав вважати, що «літопис Аскольда» (або ж літопис часів Аскольда) реально існував. Спростувати показовість фраз П(Н)Л про Аскольда можна було би в разі встановлення тексту-прототипу, з якого ці фрази могли бути узяті, але досі зробити це не вдалося.

Однак можна спробувати перевірити ступінь достовірності повідомлень, проаналізувавши інформацію на тлі загальної історичної ситуації та відомих фактів відповідної доби.

В якості попередньої розвідки розглянемо згадку про печенігів («*избиша множество печенегъ Осколдъ и Дирь*»). Дослідники неодноразово намагалися представити це повідомлення як свідчення протидії Аскольда і Діра ворожій політиці Хазарського каганату або ж Візантійської імперії щодо молодого руської держави і Києва [3, с. 145]. На думку М. Брайчевського, печеніги масово з'явилися у Надчорноморських степах не пізніше початку 870-х рр., загрожуючи одночасно Хазарії, Візантії й Русі [2, с. 496, 497]. Проте з цілого комплексу джерел впливає, що до 890-х рр. печеніги навряд чи могли з'являтися поблизу Києва у кількості, яка могла становити загрозу для державного об'єднання у Подніпров'ї.

Згідно з даними групи східних авторів (Ібн-Русте, Гардізі, аль-Марвазі та ін.), тексти яких сягають так званої «Анонімної реляції» (опису північних народів невідомого автора, далі – ОПН), близько 860–870-х рр. печеніги («баджнук») кочували на схід від Хазарії, приблизно між Волгою, Уральськими горами та Араль-

ським морем [8, с. 70–76; 9]. Надчорноморські степи у цей час займали племена угрів («маджар»). Стосунки між уграми і печенігами та між печенігами й хазарами були ворожими, виступати союзниками або підлеглими хазарів печеніги тоді не могли. Натомість союзниками хазарів були угри: саме за допомогою угрів хазари здійснювали тиск на слов'янські племена та утримували контроль над Північним Причорномор'ям. З огляду на ці дані, раптова поява значної кількості печенігів поблизу Дніпра у 860-х або й у 870-х р. виглядає неймовірною.

До всього ж і ПМЛ повідомляє під 915 р.: **«Придоша печенежи первое (себто, уперше) на Руськую землю и сътворивше мирь с Игоремь, идоша къ Дунаю»** [32, с. 21]. Мадяри-угри на цей час давно вже перемістилися на терени нинішньої Угорщини.

Принциповість фактора пізнішої появи печенігів біля кордонів Русі свого часу навіть підштовхнула М. Грушевського до ідеї перенесення у пізніший час, на кінець IX ст., періоду правління літописного співправителя Аскольда – Діра. На думку історика, згадка про боротьбу з печенігами мала стосуватися саме Діра, який мав бути не співправителем, а наступником Аскольда, адже його ім'я прочитується у арабського автора середини X ст. аль-Масуді: «першим зі слов'янських царів є цар аль-Дір» [6, с. 409; пор. 4, с. 204–206]. Проте для таких радикальних реконструкцій даних недостатньо – транскрипція імені «аль-Дір» непевна, час правління «слов'янського царя» невизначений, та й чітких вказівок на географію положення його «царства» аль-Масуді не наводить [пор.: 10, с. 190; 23; 17, с. 57, 58; 29, с. 69–72].

Історична недостовірність появи печенігів у Надчорномор'ї у другій чверті IX ст., звичайно ж, слугує аргументом проти надійності згадок П(Н)Л про Аскольда в цілому. Проте, звернувшись до тексту ОПН щодо печенігів, знаходимо там дуже цікаву для нас деталь: «Від кожної сторони з ними (печенігами) сусидить якийсь народ, зі сходу – кипчаки, з південного заходу – хазари, із заходу – слов'яни. Усі ці народи, здійснюючи походи, нападають на печенігів уводять їх у полон і продають у рабство» [8, с. 72–74; 9, с. 156, 157]. Вказівку про «сусидство», «межування» не слід розуміти у звичному нам сенсі, адже трохи нижче той самий текст повідомляє, що і від хазар, і від слов'ян землю печенігів віддаляє по десять днів шляху, що йде бездоріжжям.

Звістка про напади слов'ян на печенігів, зазвичай, сприймається як помилка – адже важко уявити, що осілі землероби з поріччя Дніпра або Верхнього Дону робили набіги на кочовий народ, який, до того ж, мешкав на відстані 10 днів шляху. На додачу те саме джерело повідомляє, що коней у слов'ян обмал [31, с. 294, 296]. Отже виглядає, начебто, логічним висновок, що укладачі тексту або механічно приєднали слов'ян до переліку тих сусідів печенігів, які дійсно робили на них напади, або сплутали їх з якимось іншим народом, що вів осілий спосіб життя, мешкаючи неподалік печенізьких кочовищ – з бургасами або волзькими болгарами [9, с. 157; 29, с. 54, 55].

Але згадка про напади на печенігів слов'ян (у даному контексті слід розуміти мешканців політичного об'єднання на Дніпрі, про яке ОПН наводить детальні відомості нижче [16]) може мати й інше витлумачення.

Маємо достеменні дані, що не пізніше 880-х рр. – а, ймовірно, і раніше – регулярні плавання Доном і Волгою здійснювали наддніпрянські руси. Вони час від часу відвідували південне узбережжя Каспію, де займалися торгівлею, деякі з них у складі верблюжих караванів досягали Багдаду [31, с. 291]. Відправного пункту

цих мандрівок джерела не називають, але зазначають, що, перш ніж потрапити до течій Дону й Волги, руси огинали із заходу Крим – отже початок мандрівки мав знаходитися десь на Дніпрі, найімовірніше, звичайно, – у Середньому Подніпров'ї.

Арабському географу IX ст. Ібн Хордадбегу, який описав (близько 880-х рр.) цей маршрут руських купців, належить знаменита фраза: «руси суть плем'я зі слов'ян». Ібн аль-Факіх, котрий писав у X ст., але спираючись на джерело IX ст., повторював з деякими новими подробицями той самий текст, але не вживає при цьому слова «руси», називаючи купців з Надчорномор'я слов'янами (арабською «ас-сакаліба») [Там само, с. 291, 292].

До Каспію руси прибували не тільки з мирними цілями. Історик XIII ст. Ібн Ісфендіяр повідомляв, що у роки правління у Табаристані Хасана Ібн Зайда (864–883) вони часто робили набіги на південне узбережжя Каспійського моря і навіть захопили значне місто Абаскун [7, с. 164, 165; 12, с. 113]. Отже, руси могли з'являтися на Каспії й Волзі у значній кількості та проводити військові дії, вочевидь, за згодою з правителями Хазарії (як відомо, і пізніше – у 911 та 945 рр. – руси за сприяння хазарів вчиняли потужні набіги на каспійські береги [12; 13]).

«Опис північних народів» («Анонімна реляція») був укладений приблизно в ті ж роки – між 865 і 890 роками і відбиває етнополітичну ситуацію саме даного періоду. Останнє можна бачити з того, що болгари (в тексті – «нендер») виступають вже як християнський народ (Болгарія охрещена у 863–865 рр.), але угри (маджари) іще кочують між Дністром і Доном [8, с. 51–54]. Отже, історична ситуація, подана в ОПН, має відповідати часу правління Аскольда, як він окреслений у давньоруському літописанні (бл. 862–882 рр.), відповідно вказівку про напади *слов'ян на печенігів* маємо підстави зіставити зі згадкою Никонівського літопису про погром печенігів Аскольдом і Діром.

Повертаючись до змісту останнього («*избиша множество печенегъ Осколдъ и Диръ*»), не бачимо й тіні натяку, що легендарні брати перебили печенігів у ході оборони. Якби якась печенізька орда, зробивши «марш-кидок», досягла околиць Києва, було би дивно, що таємничий «літопис Аскольда» жодним чином не позначив загрози, адже тут таки міститься згадка про голод у Києві і про «великий плач» з приводу повернення з невдалого походу. Отже, характер стислого повідомлення скоріше вказує на експансивні, наступальні дії князів, ніж про оборонні.

Літописи неодноразово згадують про походи руських воїв у XII ст. на половців у кораблях (похід 1103 р. та ін.). Отже, теоретично збройний напад на печенігів Поволжя корабельників-русів, для яких відомим і звичним був донсько-волзько-каспійський шлях, видається цілком можливим. Можемо припустити, що руси, за домовленістю з хазарами (і за їхнього сприяння), напали на печенізькі стани у той час, коли основні сили кочовиків були зайняті боротьбою з іншими ворогами (можливо, тими ж хазарами). Тодішні головні вороги печенігів (як і взагалі усі їхні сусіди), не мали флотів, відповідно печеніги не пильнували річкових шляхів і напад з кораблів мав виявитися несподіваним. Останнє обумовило успіх – повідомлення П(Н)Л свідчить про вдалість офензиви Аскольда і Діра, з тексту ОПН, начебто, впливає, що слов'яни на лише нападали на печенігів, а й брали їх у полон.

Звичайно, подібні рейди навряд чи могли бути регулярними, але навіть поодинокий факт, який набув певного резонансу у мешканців регіону і у середовищі

мандрівних купців, що були інформаторами укладачів ОПН, міг послугувати підставою для теми про напади слов'ян на печенігів.

Щоправда, з більшою імовірністю ми мали би очікувати в даному разі згадку не слов'ян, а саме русів, адже укладачі ОПН добре знають і розрізняють перших і других. При цьому з контексту повідомлень випливає, що руси є чи не єдиним народом в акваторії Чорного і Каспійського морів, який має кораблі для далеких походів і регулярно займається розбоєм на річкових і морських шляхах [8; 31, с. 303–306]. Однак, оскільки ми не знаємо, звідки саме укладачі ОПН отримали повідомлення про напад на печенігів, а фраза Ібн Хордадбега та текст аль-Факіха ведуть мову про те, що русів і слов'ян могли часом плутати, вважаючи за одне, означена невідповідність не виглядає принциповою.

Маємо, таким чином, підстави вважати, що принаймні одне з унікальних повідомлень Никонівського літопису про Аскольда і Діра може бути несуперечливо узгоджене з історичним контекстом, певною мірою підтверджуючись свідченням «Опису північних народів».

* * *

Означене ототожнення (взаємозаміна назв) русів і слов'ян може бути пояснене не тільки банальною плутаниною і поганим орієнтуванням арабських і перських авторів в етнографії Східної Європи. Всупереч поширеному переконанню, що руси завжди були панівною верствою в ранніх державних осередках Східної Європи, а слов'яни виключно підлеглою [пор. 40, с. 121–230], є підстави вважати, що в деяких ситуаціях ватаги мореплавців русів сприймалися як підлегли (найманці, військова сила) саме слов'янських правителів.

Про останнє може свідчити, зокрема, згадка арабського автора IX ст. аль-Якубі про народ санарійців (цанарів – на сході Грузії), що у ході боротьби з арабами близько 852 р. звернувся по допомогу до правителів Візантії, Хазарії і «Сакаліба» (слов'ян) [2, с. 481–484; 7, с. 39; 12, с. 113]. Згадка правителя (сагіба) слов'ян в одному ряду з імператором і каганом говорить про те, що ним навряд чи міг бути дрібний князьок або ватажок мандрівного загону, як іноді припускають. Скоріше за все, йдеться про правителя «країни слов'ян» у Подніпров'ї, що низку важливих подробиць про неї доносить «Опис північних народів» [див. 16].

Згідно вказівок цього джерела, правитель «країни слов'ян», коронувався («носив корону») [31, с. 294, 296], що свідчить про його визнаний міжнародний статус, а тому його згадка поряд з правителем Хазарії виглядала би правомірною. Проте, на відміну від візантійців та хазар, слов'яни Подніпров'я не мали виходу до Кавказу і в умовах постійного протистояння з уграми, які панували у степах, при всьому бажанні (всупереч припущенню М. Брайчевського) не могли вислати туди сухопутний контингент. Тому може здаватися дивним чому далеке кавказьке плем'я звертається до їхнього правителя по допомогу. Але згадавши, що вже не пізніше ніж з початку 840-х років на Чорному морі активно діяли флотилії русів [1, с. 135–137; 25, с. 24–36], про військовий потенціал яких свідчить факт гучного нападу на Константинополь 860 р., можемо припустити, що саме на їхню військову потугу покладали свою надію закавказькі санарійці.

Сказане не дасть нам підстав слідом за Б. О. Рибаким, М. Ю. Брайчевським, А. М. Сахаровим та іншими авторами, покладаючись на фразу Ібн-Хордадбега, визнати русів за «плем'я зі слов'ян». Східні автори IX–X ст., візантієць Константин Багрянородний послідовно розрізняють русів і слов'ян [1, с. 202–215;

7; 8, с. 77–125]. Судячи з описів зовнішності і звичаїв, руси (принаймні, їхнє ядро) були вихідцями зі Скандинавії [5, с. 59; 7, с. 68–77; 28, с. 142–145; пор. 11, с. 27–57]. Імена перших руських князів і воєвод мають скандинавські паралелі і скандинавську етимологію (зокрема, ім'я «Аскольд» означає «той, що тримає спис» (або «тримає корабель»)).

У більшості дослідників не викликає сумніву, що не пізніше середини IX ст. руси (відомі з літописів теж як варяги) мали на Дніпрі потужну базу-осередок, спираючись на яку вони і могли здійснювати ті торговельні поїздки і військові походи по Чорному і Каспійському морям, що про них свідчать візантійські та східні джерела [5, с. 50; 12, с. 119; 22, с. 237; 23; 26, с. 67, 68; 27, с. 274, 275; 40, с. 150–181; пор. 13, с. 101].

Але дані, наведені в ОПН, чітко засвідчують, що у Подніпров'ї (на Лівобережжі?) знаходилось у цей самий час політичне об'єднання, означене як держава «царя слов'ян». «Цар» цей звався «Світ-малік», його столиця регулярно відвідувалася східними торговельниками і була добре відома укладачам ОПН [15, с. 99, 100]. Очевидно саме цього добре знаного на сході правителя згадує і аль-Якубі, так само називаючи «правителем слов'ян». У той же час «цар русів», який титулувався «Хакан-рус», згадується окремо і про місце його перебування наводяться плутані й напівфантастичні дані [7, с. 47–62; 8, с. 78–81; 31, с. 303–311].

Пояснення цієї суперечності може полягати в тому, що в період 840–870-х рр. (за «доби Аскольда») вважалося, що подніпровські руси перебувають на службі правителя держави на Дніпрі, відомої на сході саме як «держава слов'ян». Правитель же позначений в ОПН як «Хакан-рус» правив північними (новгородськими) русами, теренів яких східні купці не досягали [пор. 31, с. 316–323], через що ОПН і не знає географічних подробиць.

Дані літописів фактично підтверджують, що за часів Аскольда наддніпрянське політичне об'єднання Руссю ще не звалось: **«Аскольд же и Дирь остаѣта въ городѣ семь и многы Варягы съвокуписта и начаста владѣти Польською землею»** [32, с. 13], **«и бѣста княжаща в Киевѣ и владеюща Полями»** [30, с. 13]. Аскольд і Дір, отже, – князі ще *полянської* землі, а не руської. Тільки з часів Олега об'єднання набуває назви «Русь» як «офіційної» самоназви: **«И бѣша у него (Олега) варязи и словѣни и прочи прозвашася русью»** [пор. 28, с. 141], а Київ проголошений «матір'ю городам руським». Переважно лише з цього часу під назвою «Русь» наддніпрянське об'єднання виступає і в іноземних джерелах: «Росія» у візантійців, Русь-Куявія у арабів тощо [7, с. 85, 94; 31, с. 313–318].

Вочевидь, до реформ Олега, групи русів (варягів), які осіли на Дніпрі і вирушали звідси у далекі походи, вважались ніби представниками (або ж підлеглими) «царя» (маліка, сагіба) слов'ян (= полян?). Тому, імовірно, ці руси й названі «слов'янами» у Ібн-Хордадбега, аль-Факіха, а також і в розповіді про напади на печенігів в ОПН.

На користь цих міркувань може бути наведене і згадане вище повідомлення аль-Масуді про «царя слов'ян» аль-Діра. Попри те, що прочитання імені як «аль-Дір» є проблематичним (слово може читатися: *ал-дін, аладір, алдін, аладін* тощо [пор. 29, с. 69]), сукупність наведених у аль-Масуді даних свідчить на користь того, що йдеться про ту саму «державу слов'ян» у Подніпров'ї, яка згадується в ОПН (і, ймовірно, також у аль-Якубі) [17, с. 60]. Контекст даних цього ж автора дозволяє також припускати, що у «царя аль-Діра» був співправитель, який звався

«цар ал-вандж» (або «ал-франдж»). Остання назва цілком може бути арабською транскрипцією літописного «варяг(и)», «варяж(ский)» [17, с. 59; 29, с. 71, 72].

У світлі цих даних може виявитися, що літописний Дір, ім'я якого відсутнє у скандинавському іменослові, але відповідає шведському слову *dug*, давньоісландському *dúg* «звір», або ж *dúgt* «любимий» («улюблений») ¹⁾ і літописний Аскольд були хоч і не братами, але дійсно співправителями. При цьому Дір («цар слов'ян») репрезентував місцеву династію, Аскольд (він же «цар ал-вандж») був очільником найманої варяго-руської дружини, сила і вагомість якої робила його фактичним співправителем «царя слов'ян».

Звичайно, правильність або хибність висунутого припущення мають засвідчити подальші дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Бибиков М. В.** *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси* / М. В. Бибиков. – М., 2009.
2. **Брайчевський М. Ю.** *Вибране. Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський* / М. Ю. Брайчевський; упоряд. Ю. Кухарчук. – К., 2009.
3. **Васюта О. В.** *Зовнішня політика князя Оскольда* / О. В. Васюта // *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років : матеріали міжнар. конф., м. Чернігів, листопад 2010 р.* – Луцьк; Чернігів, 2011. – С. 139–149.
4. **Войтович Л.** *Княжа доба на Русі: портрети еліти* / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006.
5. **Горский А. А.** *Первое столетие Руси* / А. А. Горский // *Средневековая Русь.* – Вып. 10. – М., 2012. – С. 7–112.
6. **Грушевський М. С.** *Історія України-Руси.* – Т. I: До початку XI в. / М. С. Грушевський. – К., 1990.
7. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия.* – Т. III: Восточные источники / сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин. – М., 2009.
8. **Заходер Б. Н.** *Каспийский свод сведений о Восточной Европе* / Б. Н. Заходер – Т. 2. – М., 1967.
9. **Калинина Т. М.** *Печенеги и путь к ним из Ургенча (по данным арабских географов)* / Т. М. Калинина // *Древнейшие государства Восточной Европы, 2009 г.* – М., 2010. – С. 153–166.
10. **Кирпичников А. Н.** *Русь и варяги* / А. Н. Кирпичников И. В. Дубов, Г. С. Лебедев // *Славяне и скандинавы.* – М., 1986. – С. 189–297.
11. **Клейн Л. С.** *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон* / Л. С. Клейн. – Спб., 2009.
12. **Коновалова И. Г.** *Походы русов на Каспий и русско-хазарские отношения* / И. Г. Коновалова // *Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто.* – М., 1999. – С. 111–120.
13. **Конча С. В.** *Руси-луд'ана з праці аль-Мас'уді: етногеографічна інтерпретація* / С. В. Конча // *Українознавчий альманах.* – Вип. 2. – К., 2010. – С. 100–104.
14. **Конча С. В.** *Літопис Іоакима: проблема авторства* / С. В. Конча // *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років : матеріали міжнар. конф., м. Чернігів, листопад, 2010 р.* – Луцьк; Чернігів, 2011. – С. 170–187.
15. **Конча С. В.** *Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о её происхождении* / С. В. Конча // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* – № 2. – М., 2012. – С. 98–111.
16. **Конча С. В.** *Ідентифікація «Країни слов'ян» за «Описом північних народів» невідомого автора* / С. В. Конча // *Східний світ.* – 2013. – № 1. – С. 115–123.

¹⁾ Чи не постала форма «Дір» як переклад слов'янського імені Люб(ко)? Актуальність останнього на політичному тлі Подніпров'я IX ст. підкаже нам назва міста Любеч (у деяких літописах – *Любчь* – себто «Любків»), уперше згаданого в розповіді про захоплення Києва і вбивство Аскольда і Діра Олегом (882 р.).

17. **Конча С. В.** Біля витоків давньоруської еліти: «цар Аль-Дір» з повідомлення аль-Масуді / С. В. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 14. – К., 2013. – С. 57–62.
18. **Котляр М. Ф.** Початки Русі. Довкола 862-го року / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – К., 2012. – № 2. – С. 28–41.
19. **Котляр Н. Ф.** Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – К., 1986.
20. **Кузенков П. В.** Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П. В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы, 2000 г. – М., 2003. – С. 3–172.
21. **Кузьмин А. Г.** Начальные этапы древнерусского летописания / А. Г. Кузьмин. – М., 1977.
22. **Лебедев Г. С.** Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Л., 1985.
23. **Лебедев Г. С.** Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? / Г. С. Лебедев // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 146–153.
24. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – Т. IX. – СПб., 1862.
25. **Литаврин Г. Г.** Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб., 2000.
26. **Мельникова Е. А.** Скандинавы в процессах образования древнерусского государства / Е. А. Мельникова // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Е. А. Мельникова. – М., 2011. – С. 49–72.
27. **Мельникова Е. А.** Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности / Е. А. Мельникова // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Е. А. Мельникова. – М., 2011. – С. 269–278.
28. **Мельникова Е. А.** Название «русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. – М., 2011. – С. 133–152.
29. **Мишин Д. Е.** Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье / Д. Е. Мишин. – М., 2002.
30. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
31. **Новосельцев А. П.** Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. – М., 2000. – С. 264–323.
32. Повесть временных лет / под ред. Д. С. Лихачёва. – 2-е изд. – СПб., 1999.
33. **Пчёллов Е.** Рюрик (Серия «Жизнь замечательных людей»). Вып. 1477) / Е. Пчёллов. – М., 2010.
34. **Рыбаков Б. А.** Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963.
35. **Рыдзевская Е. А.** Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. / Е. А. Рыдзевская. – М., 1978.
36. **Татищев В. Н.** История российская / В. Н. Татищев. – Т. 1 – М.; Л., 1962.
37. **Творогов О. В.** Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? / О. В. Творогов // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 54–59.
38. **Тихомиров М. Н.** О русских источниках «Истории Российской» / М. Н. Тихомиров // Татищев В. Н. История российская. – Т. 1 – М.; Л., 1962. – С. 51–53.
39. **Толочко А.** «История Российская» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.; К., 2005.
40. **Франклин С.** Начало Руси: 750–1200 / С. Франклин, Д. Шепард; пер. с англ.: New York; London, 1996. – СПб., 2009.
41. **Цыб С. В.** Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет» / С. В. Цыб. – СПб., 2011.
42. **Шумило С.** Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило – К., 2010.

Надійшла до редколегії 27.01.2015